

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ О. О. ПОТЕБНІ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ М. М. СОКОЛОВА

Здійснений автором аналіз свідчить, що запропонована М. М. Соколовим інтерпретація поглядів О. О. Потебні на генетичні зв'язки мов, фонетичні закони й аналогію є односторонньою та спрощеною. Взаємозв'язки східнослов'янських мов і старослов'янської подано в працях Потебні з позицій порівняльно-історичного методу. У студіях з історичної фонетики східнослов'янських мов Потебня розглядав взаємопов'язані фонетичні закони, що в його трактуванні постають як точні, поширюються не тільки на окремі звуки, а й на їхні ознаки.

Ключові слова: генетичні зв'язки мов, праслов'янська мова, прасхіднослов'янська мова, старослов'янська мова, фонетичний закон, аналогія.

Проведенный автором анализ свидетельствует, что предложенная Н. Н. Соколовым интерпретация взглядов А. А. Потебни на генетические связи языков, фонетические законы и аналогию является односторонней и упрощенной. Взаимосвязи восточнославянских языков и старославянского представлены в трудах Потебни с позиций сравнительно-исторического метода. В работах по исторической фонетике восточнославянских языков Потебня рассматривал взаимосвязанные фонетические законы, которые в его трактовке предстают как точные, распространяются не только на отдельные звуки, но и на их признаки.

Ключевые слова: генетические связи языков, праславянский язык, правосточнославянский язык, старославянский язык, фонетический закон, аналогия.

The results of the analysis conducted by the author prove that N. N. Sokolov's interpretation of O. O. Potebnia's theory of genetic affinity between languages, of phonetic laws and analogy is one-sided and oversimplified. The interrelations of East Slavic languages and the Old Slavonic language have been represented in O. O. Potebnia's works from the viewpoint of the comparative historical method. In historical phonetic studies of East Slavic languages Potebnia analyses interconnected phonetic laws which in his interpretation become exact and concern not only separate sounds but also their features.

Key words: genetic affinity of languages, Proto-Slavic language, East Slavic parent language, the Old Slavonic language, phonetic law, analogy.

Важливість і актуальність звернення до потебнянських праць з історичної фонетики зумовлені тим, що в сучасній історіографії мовознавства історико-фонетична спадщина О. О. Потебні недооцінюється: її аналіз з методологічних позицій міститься лише в працях В. В. Колесова, насамперед у його статті про порівняльно-історичний метод у студіях Потебні [6].

Не завжди знаходили належну оцінку історико-фонетичні праці Потебні й у минулому. Ми маємо на увазі рецензію представника Московської лінгвістичної школи М. М. Соколова на книжку І. Белорусова «Синтаксис русского языка в исследованиях А. А. Потебни» [1]. Рецензія містить багато цікавих, хоча й не завжди зважених і справедливих (через полемічну заостреність) думок щодо лінгвістичних праць Потебні в цілому

та його історико-фонетичних досліджень зокрема. Стислий аналіз рецензії подає Ф. М. Березін [2, с. 68-69].

Більш докладно цю рецензію досліджено в нашій монографії [4, с. 40-41, 57-58, 75-78, 100-101].

У пропонованій статті результати дослідження викладено в доповненому вигляді. Її актуальність зумовлена 1) важливістю висвітлення особливостей методології порівняльно-історичних студій Потебні в лінгвістично-історіографічному аспекті, 2) полемічністю низки тверджень Соколова, пов'язаних з інтерпретацією поглядів Потебні на генетичні зв'язки мов, фонетичні закони й аналогію.

Ми ставимо за мету виявити, чи об'єктивними й справедливими є висновки Соколова, якою мірою вони відбивають реальні досягнення й вади історико-фонетичних студій Потебні.

Надалі ми неодноразово будемо звертатися до оцінок Соколова, даних у зв'язку з тими або іншими конкретними питаннями. Наведемо загальні положення рецензії.

Соколов характеризує Потебню як «ученого епохи перехідної», у чиїх працях «можна зустріти ... суміш старого і нового, того, що віджило, і того, що не народилося ще, рутини і творчості» [11, с. 350]. Це виявилось, зокрема, у тому, що Потебня, на думку Соколова, не взяв на озброєння нових прийомів дослідження, вироблених його сучасниками: Потебня «визнавав за краще «проникати в сиву давнину нутром», як каже п. Белоруссов, а не за допомогою тих способів, якими вже володіла сучасна йому наука» [там же]. Серед її представників Соколов називає «школу Бругмана-Лескіна та відповідних до неї за часом російських лінгвістів (кінець 70-х і 80-х років)», тобто молодограматиків і, очевидно, серед російських мовознавців насамперед П. Ф. Фортунатова та І. О. Бодуена де Куртене.

Рецензент особливо наголошує на тому, що загальні теоретичні настанови та прийоми дослідження Потебні були застарілими й не відповідали вимогам часу: «Його погляди та прийоми дослідження, перш ніж знаходили собі гідних послідовників і продовжувачів, перш ніж навіть удостоювалися серйозної критичної оцінки, виявлялися вже застарілими й через те непотрібними» [там же, с. 349]. Праці Потебні «швидко старіли й не удостоювалися належної оцінки» у зв'язку з низкою істотних недоліків [там же, с. 355]; тезу про «швидке старіння» Соколов поширював на «загальні думки про мову» та «фонетичні праці» Потебні [там же].

Чи є висновки Соколова об'єктивними? Якою мірою вони відбивають досягнення й недоліки історико-фонетичних студій фундатора Харківської лінгвістичної школи?

Фіксуючи увагу на етапах еволюції фонетичної системи, учені Харківської школи реконструювали певні синхронні зрізи. Для М. О. Колосова та П. Г. Житецького хронологічно граничними є явища прасхіднослов'янської мови («спільноруської прамови») в період, який безпосередньо передував виникненню писемності на Русі [7, с. VIII, 14; 5, с. 31]. Праслов'янські архетипи розглянуто в працях Колосова та Житецького лише спорадично.

Інша картина спостерігається в студіях Потебні. У зв'язку з реконструкцією прасхіднослов'янської мови Потебня звертається до праслов'янської; його цікавить пізня епоха історії праслов'янської мови – епоха її розпаду. З вивченням лише одного синхронного зрізу праслов'янської мови пов'язані такі особливості її реконструкції, як статичність і порівняно невелика глибина. Значно більшою в Потебні є глибина реконструкції прасхіднослов'янської мови: від моменту виділення її з «південно-східної групи» до часу виникнення окремих «руських наріч». Наявність у працях ученого двох синхронних зрізів прасхіднослов'янської мови дозволяє зробити висновок про динамічний характер її реконструкції [4, с. 56-57].

Тут доречно буде повернутися до рецензії Соколова. Він пише: «Дивною взагалі видається в працях Потебні спорідненість мов, фактами яких йому доводиться оперувати. Порівнюючи факти споріднених мов, він шукає тільки певних аналогій для підтвердження можливості своєї думки і подальших висновків про історію того або іншого явища в цих мовах не робить. Справжні співвідношення цих мов за походженням для нього ніби не існують зовсім» [11, с. 353-354]. Розкриваючи далі цю тезу, Соколов відзначає, що «руська мова має в нього (Потебні – В. Г.) якийсь незрозумілий історичний зв'язок зі старослов'янською, яку він називає просто слов'янською мовою» [там же, с. 354]. До того ж термін *слов'янський* Потебня вживає «і для характеристики деяких рис, спільних для всіх слов'янських мов», проте «епохи спільнослов'янської, так само як і спільноіндоевропейської, у нього немає зовсім» [там же]. Звідси висновок Соколова про «невизначеність історичної перспективи» в Потебні [там же].

Розглянемо ці твердження Соколова. Звернення до праць Потебні [4, с. 54-57] спростовує тезу про те, що в студіях Потебні «епохи спільнослов'янської» немає: розглядаючи історію фонетичних явищ східнослов'янських мов, Потебня в ряді випадків послідовно реконструює архетипи та фонетичні закони праслов'янської мови, періоду «спільного життя» південних і східних слов'ян, «спільноруської мови», «спільновеликоруського» і «малоруського» *наріч* давньої епохи.

Інша річ, що Потебня, Колосов і Житецький не прагнули реконструкції явищ праіндоевропейської мови (у чому щодо студій Потебні Соколов мав рацію) і не ставили за мету реконструювати всі давні фонетичні зміни в праслов'янській і прасхіднослов'янській мовах. Цю особливість можна пояснити тим, що Потебня, Колосов і Житецький, якщо брати до уваги поданий у їхніх працях історико-фонетичний матеріал, не вважали реконструкцію прамов одним з найважливіших завдань історико-лінгвістичного дослідження. Таку вимогу пізніше висунули вчені Московської школи, які надавали реконструкції прамов (з установленням максимально можливої кількості архетипів і фонетичних законів) значно більшої ваги. Саме це, безсумнівно, і викликало зазначену оцінку Соколова [там же, с. 57].

Він, безумовно, мав рацію, коли писав про нечіткість уживання терміна *слов'янський* у студіях Потебні. Цю нечіткість Потебня успадкував від мовознавців 20-60-х рр. XIX ст. Щодо тези Соколова про «незрозумілий історичний зв'язок» східнослов'янських мов зі старослов'янською, то її, очевидно, побудовано на непорозумінні: звернення до праць Потебні показує, що взаємозв'язки східнослов'янських мов і старослов'янської представлено в них з належною чіткістю. Це відбивало рівень розвитку тогочасного порівняльно-історичного мовознавства [там же, с. 58].

Позиція Соколова щодо «спорідненості мов» у Потебні стане зрозумілою, якщо взяти до уваги, що в працях учених Харківської школи факти неблизькоспоріднених мов порівнюються безпосередньо, а в студіях учених Московської школи – лише за допомогою реконструйованих прамов [там же, с. 58, 129].

Проте необхідно підкреслити, що праці вчених Московської школи є пізнішими за часом: історико-фонетичні студії мовознавців Харківської школи передували їм. Очевидно, вимогу порівнювати факти неблизькоспоріднених мов не безпосередньо, а за допомогою реконструйованих прамов слід розглядати як подальше (у порівнянні з ученими Харківської школи) удосконалення процедури лінгвістичної реконструкції в студіях мовознавців Московської школи [там же, с. 58].

Отже, факти не підтверджують висновок Соколова про те, що працям Потебні притаманна «невиразність історичної перспективи».

На думку Соколова, в Потебні «не можна шукати того точного ставлення до фонетичного закону, яке є одним із головних надбань нової лінгвістичної школи» [11, с. 353] (очевидно, Соколов мав на увазі молодогограматиків, а серед російських мовознавців перш за все П. Ф. Фортунатова та І. О. Бодуена де Куртене). Більше того: «Судячи з його (Потебні – В. Г.) праць, кожна форма в мові живе самостійно» [там же].

Чи мав Соколов підстави для такого висновку? Звернемося до рецензії П. Ф. Фортунатова на статтю Потебні «Этимологические заметки. Начальные сочетания *лы-, ры-, лу-, ру-* = основным **al, *ar*» (рецензію згадує В. Ю. Франчук [15, с. 83]).

Фортунатов уважав, що Потебні не вдалося показати закономірність виникнення початкових *лы-, ры-* в слов'янських мовах з **al, *ar*: стаття Потебні «перш за все викликає запитання, які автор залишає без відповіді: як пояснює п. Потебня поступовий процес утворення початкових слов'янських *лы-, ры-* з *al, ar*, як дивиться він на появу *у* (тобто спільнослов['янського] дифтонга *ou*) у цих *лу-, ру-* з *al, ar*?» [13, с. 33-34]. Отже, на думку Фортунатова, у зображенні Потебні слов'янський перехід *a > u*, *у* в цілому виступає як невмотивований.

Далі Фортунатов відзначає, що в статті Потебні «читач знаходить тільки окремі слова, у яких п. Потебня вважає за можливе пояснювати початкові *лы-, ры-, лу-, ру-* з *al, ar*» [там же, с. 34]. Ті пояснення, які Потебня дає фонетичним переходам, що, на його думку, відбулися в окремих словах [10, с. 8], Фортунатов вважає непереколивими: переходи виступають як фонетично незакономірні, довільні, причому Потебня віддає перевагу складним поясненням. Так, за Фортунатовим, «зовсім загадковим» у трактуванні Потебні виступає «утворення **луна, лунка* з гаданої основи **arna*, яка до того ж невідома з інших мов» [там же]. Відзначивши цю «загадковість», Фортунатов запитує: «Які проміжні форми (виділено нами – В. Г.) допускає тут п. Потебня і на якій підставі?» [там же]. Фортунатов переконаний, що необхідно визнати за

краще більш просте та фонетично закономірне пояснення: «Ми не розуміємо й того, чому цьому сміливому поясненню необхідно віддати перевагу над правильним у фонетичному відношенні (виділено нами – В. Г.) і ясним за значенням зіставленням слова *лунка* з відомим коренем *lu, li* «різати, рвати» [там же]. Непереколивим видається Фортунатову й посилення Потебні на слово *воронка*: «П. Потебня посилається на «подібне за значенням» (?) *воронка*, але якщо б навіть його міркування щодо останнього слова були правильні (а первісна тотожність цього **varna* зі слов[']янським] *рана* є сумнівною), вони не доводили б усе-таки походження *лунка* з **arna*» [там же]¹.

Отже, звернення до рецензії Фортунатова показує, що він бачив істотну ваду дослідження Потебні у відсутності точного застосування фонетичних законів до фактів історії мови. Дійсно, аналіз етимологічних розвідок Потебні, здійснених на матеріалі індоєвропейських мов, підтверджує це. У чому ж причина? З погляду Потебні, «звуки зазнають зміни, руйнування лише тоді, коли пов'язане з ними значення втрачає свою важливість для думки» [9, с. 20]. У цьому, очевидно, полягає ключ до розуміння позиції Потебні. У його трактуванні фонетика тісно пов'язана з семантикою (на відміну від поглядів учених Московської школи; про це свідчить здійснене нами фронтальне вивчення їхніх праць).

Проте в дослідженнях з історичної фонетики східнослов'янських мов Потебня розглядає взаємопов'язані фонетичні закони, які в його інтерпретації постають як точні, поширюються не тільки на окремі звуки, а й навіть на їхні ознаки (концепція «кількісних змін приголосних») [4, с. 78-82, 87-91]. Отже, твердження Соколова про те, що в студіях Потебні «кожна форма в мові живе самостійно», не відповідає реальним фактам.

Пояснення через аналогію (у випадках, коли встановити фонетичну причину певної зміни видавалося неможливим) представлено в працях Колосова. Так, він відзначав, що дією аналогії викликана поява в російській мові таких форм, як *о волке* (пор. *волк*), *пекешь* (пор. *пеку*); з останньою формою Колосов зіставляв *толчу* (пор. *толчешь*) [8, с. 140-141]. За аналогією з'являється й *о* на місці етимологічного *ѣ* у російських формах типу *гнѣзда* [там же, с. 75].

Проте в Потебні звернень до фактора аналогії немає. Це відзначав Соколов: хоча Потебня був послідовником Й. Гербарта (його асоціативна психологія стала основою вчення про аналогію), посилення на аналогію Потебня не дає [11, с. 352-353]. З погляду Соколова, це є істотним недоліком і свідчить про те, що Потебня не повною мірою враховував досягнення сучасної йому науки [там же, с. 353]. Проте таке пояснення є однобічним і

¹ Потебнянську етимологію слова *лунка* не було прийнято в подальших дослідженнях. Характерно, що, зокрема, М. Фасмер її взагалі не згадує. Щоправда, зближення з давньоіндійськими формами *lunāti, lundāti* «ріже, відрізає» (а саме їх, очевидно, мав на увазі Фортунатов) Фасмер заперечує [12, с. 534].

спрощеним. На думку Л. А. Булаховського, Потебня не брав до уваги «відхилень, викликаних граматичною аналогією», тому, що він не приймав «механічних або механізуючих живий процес схем» [3, с. 43].

Отже, запропонована Соколовим інтерпретація поглядів Потебні на генетичні зв'язки мов, фонетичні закони й аналогію є однобічною та спрощеною.

Історико-фонетичні дослідження Потебні дійсно, за словами Соколова, «не удостоювалися належної оцінки» сучасників; але з наведених фактів випливає, що це було наслідком не «швидкого старіння» загальних настанов і прийомів Потебні, а, навпаки, сміливого, по-справжньому новаторського розв'язання ним проблем історичної фонетики східнослов'янських мов (концепція «кількісних змін приголосних»). У самому судженні Соколова про брак «належної оцінки» історико-фонетичних студій Потебні в сучасній йому лінгвістиці внаслідок «швидкого старіння» є протиріччя. Соколов стверджує: їх оцінювали нижче, ніж вони на те заслуговували; а це зовсім не узгоджується з його ж тезою про «швидке старіння».

Не можна не прийняти твердження Соколова про поєднання в студіях Потебні старого і нового (без наступності неможливий розвиток будь-якої науки), проте вживання Соколовим таких слів, як *суміш* і *рутина*, свідчить, безсумнівно, про упередженість рецензента.

Отже, загальна оцінка Соколова, його спроба протиставити методологічні позиції Потебні та вчених Московської школи є неправомірними.

З нашого погляду, однобічно критичний характер оцінок Соколова зумовлений тим, що до

історико-фонетичної спадщини Потебні він підходив не як історіограф мовознавства, а з погляду «асиміляції минулого»; такий підхід неповною мірою враховує принцип історизму у висвітленні наукових надбань лінгвістів минулого й не забезпечує об'єктивності й експланаторності пояснень.

Важливо відзначити, що в примітці редакції «Известий Отделения русского языка и словесности» до рецензії Соколова підкреслено, що редакція «не може погодитися з даною ним тут оцінкою і не вважає справедливим *суворий вирок* (виділено нами – В. Г.) Соколова» [11, с. 347].

Очевидно, примітку написав О. О. Шахматов, який у цей час редагував «Известия Отделения русского языка и словесности». Відомо, що Шахматов добре опрацював студії Потебні вже під час навчання в гімназії. Він глибоко – на все своє творче життя – засвоїв ряд думок Потебні, зокрема твердження про різний час занепаду редукованих на східнослов'янському терені [14, с. 36]. Високу оцінку історико-фонетичної спадщини фундатора Харківської школи можна знайти в низці праць Шахматова. Ці та інші факти ставлення Шахматова до наукової творчості Потебні [там же, с. 36-44] необхідно враховувати в розв'язанні проблеми наступності розвитку українського і російського порівняльно-історичного мовознавства другого періоду.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в поглибленому вивченні наукової спадщини вчених Харківської лінгвістичної школи в контексті компаративістики XIX ст. – початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белоруссов И. Синтаксис русского языка в исследованиях А. А. Потебни / И. Белоруссов. – Орел, 1902.
2. Березин Ф. М. Русское языкознание конца XIX – начала XX в. / Федор Михайлович Березин ; отв. ред. Ф. П. Филин. – М. : Наука, 1976. – 366 с.
3. Булаховский Л. А. Потебня-лингвист / Л. А. Булаховский // Уч. зап. Моск. ун-та. – 1946. – Вып. 107. Т. 3. Кн. 2. – С. 36–62.
4. Глушенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / Володимир Андрійович Глушенко ; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
5. Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия / П. И. Житецкий. – К., 1876. – IV, 376 с.
6. Колесов В. В. Сравнительно-исторический метод в трудах А. А. Потебни / В. В. Колесов // Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні : зб. наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 25–39.
7. Колосов М. А. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка / М. А. Колосов. – Варшава, 1878. – X., 270 с.
8. Колосов М. А. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие / М. А. Колосов. – Варшава, 1872. – 192 с.
9. Потебня А. А. Два исследования о звуках русского языка: I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий. – Воронеж, 1866. – 156, III с.
10. Потебня А. А. К истории звуков русского языка : этимологические и другие заметки / А. А. Потебня. – Варшава, 1880. – Ч. 2. – II, 31, 70, 25 с.
11. Соколов Н. Н. [Рец. :] Синтаксис русского языка в исследованиях Потебни : изложил И. Белоруссов. Орел, 1902 / Н. Н. Соколов // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1903. – Т. 8. Кн. 2. – С. 347–366.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / М. Фасмер. – Изд. 2-е. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 2. – 672 с.
13. Фортунатов Ф. Ф. Русский филологический вестник. 1879 г. № 1-й ([Рец. :] Потебня А. А. Этимологические заметки. Начальные сочетания *лы-, ры-, лу-, ру-* = основным **ал, *ар*) / Ф. Ф. Фортунатов // Критическое обозрение. – 1879. – № 7. – С. 33–35.
14. Франчук В. Ю. О. О. Шахматов і наукова спадщина О. О. Потебні / В. Ю. Франчук // Мовознавство. – 1974. – № 3. – С. 36–44.
15. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня / В. Ю. Франчук. – К. : Наук. думка, 1975. – 92 с.

© Глушенко В. А., 2014

Дата надходження статті до редколегії 04.05.2014 р.

ГЛУШЕНКО Володимир Андрійович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету, м. Слов'янськ.

Коло наукових інтересів: методологія та історіографія мовознавства.